

370

4-17.

П. Р. ЧАМАТА

**САМОСВІДОМІСТЬ
ТА ЇЇ РОЗВИТОК
У ДІТЕЙ**

КИЇВ — 1965

П. Р. ЧАМАТА

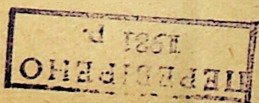
370
4-17

САМОСВІДОМІСТЬ ТА ЇЇ РОЗВИТОК У ДІТЕЙ

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Київ — 1965

У брошури-лекції висвітлюються природа та суть самосвідомості особистості, основні форми її прояву в дітей. Розкриваються шляхи самопізнання учнів та різноманітні засоби активізації його. Розрахована брошура на вчителів, вихователів та старших учнів.

З М І С Т

	Стор.
З історії вчення про самосвідомість	4
Зміст і основні форми прояву самосвідомості	9
Шляхи самопізнання особистості	16
Генезис самосвідомості дитини	19
Особливості розвитку самосвідомості у дітей переддошкільного та дошкільного віку	26
Розвиток самосвідомості у молодших школярів	32
Розвиток самосвідомості у підлітків і юнаків	38
Виховання самосвідомості у дітей	43

Павел Романович Чамата.

Самосознание и его развитие у детей

(На українском языке)

Редактор *Т. М. Старостенко*

Художньо-технічний редактор *В. П. Потапенко*

Коректор *Н. О. Назаренко*

Здано до набору 2. VI 1965 р. Підписано до друку 8. VII 1965 р. Формат 54×84^{1/16}. Фіз.-друк. арк. 3,0. Ум.-друк. арк. 2,52. Обл.-взд. арк. 2,51. БФ 04574. Зам. № 686. Тираж 38 000. Ціна 8 коп. Т. П. — 1965 — поз. 68.

Товариство «Знання» Української РСР, Київ, вул. К. Лібкнехта, 1.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна»,
Київ, вул. Андрі Барбюса, 51/2.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ У ДІТЕЙ ПЕРЕДДОШКІЛЬНОГО ТА ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У пізнанні себе дитина, за Сеченовим, проходить ті ж етапи, що й у пізнанні зовнішнього світу. Пізнання себе починається з елементарних відчуттів (самовідчуттів), які відображають внутрішні стани організму, проходить через уявлення про себе і завершується думкою про себе.

Звичайно, це не такі уявлення чи поняття, як, скажімо, уявлення чи поняття про камінь, дерево або тварину,— це уявлення і поняття людини про саму себе, яка не тільки має людські уявлення і поняття, а й має здатність пізнавати їх, що не властиве жодній живій істоті. Вона наділена, крім того, і відчуттям, і волею, і спрямованістю, і здібностями, і темпераментом, і характером і ще багато чим. Отже, коли ми говоримо про уявлення людини про себе саму, то маємо на увазі, що вона має і уявлення про свої уявлення, уявлення про своє мислення, свої почуття, свої інтереси і здібності, темперамент і характер. Так само, коли ми говоримо, що людина має поняття про себе, то маємо на увазі, що вона має поняття і про свої поняття і уявлення, і про свої почуття, і про свою волю, і про свої здібності та інтереси, і про свій темперамент і характер. Тобто і в першому і в другому випадках ми маємо на увазі людину в цілому з усіма її людськими властивостями, маємо на увазі і вік, і стать, і професію, і її суспільне становище. Людина може собі уявляти всю себе, може мислити всю себе, і мова йде тут не про обсяг того, що вона має в собі пізнати, а скоріше про глибину розуміння того, що вона пізнає в собі. Крім того, ми повинні розуміти, що уявлення і поняття людини про себе саму перебувають у постійній зміні й розвитку, оскільки змі-

нюється і розвивається вона сама. Відомий німецький психолог антифашист Шарлотта Бюлер, яка недавно опублікувала статтю під назвою «Генетичні аспекти розвитку самосвідомості», цілком правильно вказує, що самосвідомість може вивчатися нами у трьох аспектах: 1) в аспекті тих уявлень і понять, які ми у процесі життя формуємо про самих себе; 2) в аспекті процесу розвитку, оскільки самосвідомість у процесі життя людини зазнає певних змін; 3) в аспекті мети, якої досягає людина, реалізуючи свої потенціальні можливості, розвиваючись у процесі життя.

Отже, ми бачимо, що ці уявлення і поняття, які людина створює про себе протягом життя, є, власне, уявлення і поняття про всю людину, як суспільного індивіда та її розвиток у процесі життя, уявлення і поняття про формування інших якостей особистості та їх розвиток.

Виходячи з своєї рефлекторної теорії про природу психіки, І. М. Сеченов дав неперевіршений аналіз того, як розвивається самосвідомість у дітей на ранніх етапах їх життя.

«Дитина вже у ранньому віці,— пише він,— навчається відокремлювати себе в свідомості від усього навколишнього світу... Коли вона реагує на пестоші, звернені особисто до неї, інакше, ніж на пестоші, звернені до якогось іншого близького предмета, доступного для її бачення, то це означає, що відокремлення до певної міри вже з'ясувалося»¹.

Це відокремлення починається з аналізу асоційованих відчуттів, тобто тих відчуттів, які є наслідком одночасної дії на дитину подразників із зовнішнього світу і з самого її організму. Відчуття від перших подразників мають більш об'єктивний, а від других — більш суб'єктивний характер. «Відокремленням в справі відчуттів всього суб'єктивного,— пише І. М. Сеченов,— кладеться початок самовідчуттю, самосвідомості»².

Як же це конкретно відбувається? Який механізм цього процесу?

Аналізуючи асоційовані відчуття, людина вперше

¹ І. М. Сеченов. Избранные философские и психологические произведения, ОГИЗ, 1947, стор. 403.

² Там же, стор. 131.

зустрічається сама з собою, тобто починає усвідомлювати, що окремі органи її тіла є «її органами». Дитина протягом дня багато разів бачить свою руку і руку матері. Щоб чітко бачити свою руку, вона повинна розташувати її на певній віддалі від очей, що вона й робить шляхом заученого рефлексу. Таким чином, зорове відчуття у дитини завжди асоціюється з відчуттям її руху. А щоб добре бачити руку матері, такий рух власної руки зовсім не потрібний, а потрібний якийсь інший рух, наприклад, треба ближче підійти до матері. У цьому випадку виникне вже інша асоціація — асоціація зорового відчуття руки матері і відчуття руху своїх ніг. Поки подібних, різних за змістом асоціацій мало, дитина ще не спроможна відрізнити свою руку від руки матері. Але із збільшенням числа цих асоціацій відмінний їх характер у свідомості дитини виступає щоразу чіткіше. Згодом це обов'язково приводить до виділення у свідомості двох схожих предметів.

У такий же спосіб, за Сеченовим, дитина навчається відрізнити від чужих свої ноги, свій тулуб, свою голову, інші органи тіла, відрізнити від чужого голосу власний тощо.

Вже на цьому етапі дитина починає поступово переходити від відчуттів про себе до уявлення про себе, до створення уявлення схеми свого тіла. Більшість дослідників як наших вітчизняних, так і зарубіжних вважають, що цей процес, відбуваючись поволі і поступово, завершується тоді, коли дитина починає впізнавати своє зображення у дзеркалі. У більшості дітей це припадає на вік 2—2,5 роки.

Наші дослідження дітей у дитячих будинках віком від 1,5 до 3 років, під час яких передбачалось з'ясувати деякі питання генезису самосвідомості, показали, що усвідомлення ними окремих органів свого тіла відбувається у процесі оволодіння тілом, через поступове перетворення цих органів у своєрідні знаряддя, через перетворення звичайних рухів у довільні, предметні дії.

Всім відомо, як дитина поступово навчається користуватися руками, ногами, очима, вухами та іншими частинами тіла, як вона навчається координувати і пов'язувати їх, поки вся ця велика робота не завершується виникненням у неї здатності самостійно ходити, користуватися своїми очима, вухами й іншими органами.

Процес усвідомлення дитиною частин свого тіла відбувається паралельно з оволодінням ними, з перетворенням цих органів «у свої органи», причому це перетворення є однією з найнеобхідніших умов їх усвідомлення.

Усвідомлення дитиною свого тіла, створення уявлення про нього здійснюється не само по собі, не безвідносно до інших людей, а саме у зв'язку з ставленням її до них. Інші люди завжди при цьому є ніби тим «дзеркалом», у яке дивиться дитина, пізнаючи себе. Всі помічали, як маленькі діти уважно вдивляються в обличчя інших людей, придивляються до рухів їх рук, ніг, рота при вимовлянні слів, у міміку їх обличчя, намагаючись наслідувати ці рухи. Це дає нам деяку підставу думати, що до утворення уявлення про своє фізичне «Я» дитина проходить через створення уявлення про фізичне «Я» інших людей. І це підтверджується багатьма дослідними даними. Діти впізнають у дзеркалі своє зображення пізніше, ніж зображення інших близьких людей, яких вони часто бачать.

Деякі зарубіжні психологи доводять, що дитина дуже рано починає уявляти схему свого тіла, ще до початку оволодіння мовою. Але це не відповідає дійсності. Виникнення уявлення про себе — акт свідомості, акт усвідомлення. При відсутності мови це явище неможливе, бо, як ми знаємо, і свідомість і самосвідомість існують у мовних формах. У цьому відношенні правий А. Потебня. Він писав: «Наші душевні стани з'ясовуються нам лише в міру того, як ми їх відкриваємо, даємо їм ніби самостійне існування, знаходимо їх, наприклад, в інших людях або виявляємо у словах. Найбільш темними залишаються для нас ті особливості нашого душевного життя, яких ми не виявляли ніякими способами і яких ми не побачимо ні в кому, крім себе»¹. Про роль мови на початкових етапах розвитку самосвідомості неодноразово вказували Сеченов, Ушинський та ін.

Мова вже на рівні сенсорного розвитку, тобто тоді, коли дитина ще не розмовляє, а лише розуміє деякі слова, допомагає їй виділяти і усвідомлювати окремі частини свого тіла. Так, уже з 11—12 місяців діти у відповідь на запитання можуть правильно показувати свої ручки, ніжки, очі, вуха, голівку і оволодівати відповідними наз-

¹ А. Потебня, *Мысль и язык*, Харьков, 1913, стор. 81.

вами. А зразу після опанування мови, що часто спостерігається вже в 1,5—2 роки, вони здатні не лише показувати, а й називати ці частини свого тіла. У 2,5—3 роки більшість дітей не тільки називають їх, але й можуть відповісти, для чого вони існують. В науці є чимало даних, які дають підставу вважати, що виділення дитиною себе з середовища, створення «Я» і «не Я», свідомості й самосвідомості є одним з тих розумових переворотів, який виникає і розвивається лише у зв'язку з опануванням дитини мовою (Сеченов).

Деякі психологи і раніше і тепер появу самосвідомості у дітей раннього віку пов'язують з початком використання ними у своїй мові займенника першої особи «я». Наші дані й дані деяких інших дослідників свідчать, що це не зовсім так. Свідоме використання дітьми займенника першої особи «я» варіює в дуже широких межах, від року до трьох-чотирьох років і більше. Причому багато дослідників вказують, що його поява скоріше характеризує не самосвідомість, а волю або емоції. Більш активні діти у вольовому та емоціональному відношенні починають використовувати цей займенник раніше і виявляють при цьому навіть деяку агресивність, рішуче заявляючи: «Я хочу», «Я піду» тощо, а діти більш пасивні — пізніше. Вони тривалий час називають себе по імені, займенником другої, а то навіть і третьої особи. Отже, той факт, що дитина вживає займенник першої особи «Я» чи не вживає, далеко не завжди може бути показником рівня розвитку її самосвідомості. Проте якщо дитина, говорячи про себе, довго називає себе по імені, то це вже свідчить про деяку затримку у розвитку її самосвідомості.

Щоб довідатись про конкретні уявлення дошкільників про себе, ми зібрали і проаналізували висловлювання більше як ста 5—6-річних дітей. Який же конкретний зміст цих уявлень?

Понад половина цих уявлень стосується того, що діти робили і як робили. З цих висловлювань ми довідалися, що вони ходили, бігали, скакали, стрибали, гуляли, купалися, їли, пили, спали, грали, майстрували, ліпили, читали, писали, малювали, і ще про багато інших подібних уявлень, які виражали діяльну сторону особистості, «Я» дітей у прямому розумінні цього слова. Вже значно менше ці уявлення стосувалися інтелектуальної сфери, а са-

ме того, що вони думали, пам'ятали, уявляли, виявляли увагу, розмовляли, сприймали, бачили, чули, писали тощо. Ще менше уявлень стосувалося емоціональної сфери. І в цьому немає нічого дивного, бо хоч діти цього віку самі дуже емоціональні, але в їх мові ще мало слів, які б виявляли цей стан — «Я дуже зрадив, коли мені купили книжку», «Я злякався і побіг», «Я злякався і втік», «Я реготав від радості», «Я слухав пісню, і мені було дуже хороше», «Я люблю музику і вчуся грати на скрипці» тощо. І найменше у дітей було уявлень, які стосувалися їх моральних переживань: «Я плакав, бо мені стало його жаль», «Я дуже люблю свою маму», «Я дуже люблю свого молодшого братика, він такий кумедний» і т. д.

Отже, аналіз висловлювань дітей-дошкільників з займенником «я» свідчить, що в них є вже уявлення про себе як про таких, що «діють», «думають», «почувають», і навіть деякі уявлення про моральні сторони своєї особистості, свого «Я».

Ми можемо сказати, що, усвідомлюючи себе, діти насамперед усвідомлюють свою зовнішню поведінку, далі — психічні процеси, різні інтелектуальні й емоціональні стани, а потім, вже пізніше, усвідомлюють деякі моральні сторони своєї особистості.

Як показують дослідження, 5—6-річні діти дуже легко і швидко усвідомлюють і відповідно оцінюють деякі свої можливості в умовах колективної ігрової діяльності. Якщо у грі поставити перед ними певне завдання, вони дуже швидко і легко визначають, хто з них виконує це завдання найкраще.

Перебуваючи у колективі інших дітей і маючи можливість порівнювати себе весь час з ними, діти легко усвідомлюють свої можливості в цьому відношенні і завжди можуть розставити дітей, що грали, у певний ряд, визначивши, хто з них виявив найбільшу уважність і зосередженість.

Дуже цікаве в цьому відношенні спостереження лєнінградського психолога В. Горбачової. Діти-дошкільники грали в шашки. Через порівняно короткий час вони вже усвідомили, хто з них виявився найсильнішим і хто найслабшим. Коли дітям запропонували визначити своє місце за вмінням грати в шашки, то кожен з них виконав це завдання правильно.

Отже, діти-дошкільники легше усвідомлюють зовніш-

ні факти своєї поведінки, деякі інтелектуальні, вольові і почуттєві якості.

Проте це не означає, що вони зовсім не усвідомлюють своїх моральних якостей. Дослідження різних форм прояву самосвідомості у дітей, таких, наприклад, як почуття сорому, гідності, симпатії та антипатії, показали, що зачатки цих почуттів є уже навіть у дітей переддошкільного віку. Що ж до дітей дошкільного віку, то вони при нормальних умовах розвитку і виховання набувають певної виразності й сталості і починають відігравати важливу роль у поведінці.